

ÖSZTÖNZŐ LELKISÉG

Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából

А

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
13. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán, rektor

ÖSZTÖNZŐ LELKISÉG

Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából

Szerkesztette: Baráth Béla Levente – Fekete Károly – Kis Klára

∕

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2019

Ösztönző lelkeség

Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából

Szerkesztők: *Baráth Béla Levente – Fekete Károly – Kis Klára*

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

13. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Kustár Zoltán, rektor

ISSN: 2416-3570

ISBN: 978-615-5853-15-9

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2019

© Debreceni Református Hittudományi Egyetem.

Minden jog fenntartva

A borítón található textil-képről készített fotó címe „Egy fedél alatt”.

Készült 2008. október 10-én, a dr. Bodó Sára vezetésével lezajlott intézményi spirituális csendesnapon, amelyen a Debreceni Református Kollégium óvodájának munkatársi közössége vett részt.

Fotó: *Barcza János*

Technikai szerkesztő: *Szilágyiné Asztalos Éva*

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen*

Felelős vezető: *Kapusi József*

Dr. Bodó Sára

A Heidelbergi Káté útján vagy arról letérve? Újorthodox és liberális református antropológiák a Biblia fényében

Az ember egyik nagy kísértése mindig az volt, hogy önmagát állította a közép-pontba és teremtő Istenét a háttérbe szorította, kizárta vagy éppen azonosította magát vele. Sokszor ezt tudatosan tette, máskor – mint például a magyar liberális teológiában is történt – többek esetében észrevétlenül épült be a gondolkodásba. A Heidelbergi Káté a nyolcadik kérdésétől kezdve, egy gondosan felépített érvrendszerrel világít rá az ember nyomorúságára. A káté írói ezt Canterbury Anzelmustól átvéve örökítették át a reformáció kálvini ágába. A magyarázók közül Fekete Károly azt emeli ki, hogy „*az ember képtelen a jóra, mert teljes természete megromlott (totius naturae deprivatio)*”.¹ Később pedig így foglalja össze a református dogmatika egyik fontos sarokkövét: „*Az emberiség minden egyes tagja úgy születik meg, mint aki tehetetlen a jóra, de hajlamos minden gonoszra, ezért mindenkinek „új kezdetre” van szüksége, hogy minden másképp folytatódhasson. Egyedül Isten Lelkének van hatalma arra, hogy az ember gonoszra hajlása soha ne bontakozhasson ki a maga teljességében.*”² Viktor János a kátét magyarázva itt azt emelte ki, hogy „*Az ember rendeltetéséről szóló felemelő tanítás után, amely a Káténak egyik szépségével különösen kiemelkedő pontja, vissza kell térnünk a tulajdonképpeni leglényegesebb témánkhoz az egyetemes emberi bűnösségnek, vagy ahogy nevezni szoktuk: az „eredendő bűnnek” a valóságához. Amaz, a rendeltetés, amelyre Isten teremtette az embert, eljátszott lehetőség, és egyben – a megváltás révén – a jövődőnek a reménysége. Emez a jelenbeli valóság. „Eredendő bűnnek”, vagyis pontosabban: „eredet szerinti bűnnek” azért nevezzük, mert nem egyéni esetlegesség, amely egyeseknél bekövetkezik, másoknál elmaradhat, hanem mindnyájan magunkban hordozzuk, mint ugyanazon, a maga egészében megromlott emberiségnek a leszármazottai.*”³ Barth pedig arról írt, hogy

1 FEKETE Károly: *A Heidelbergi Káté magyarázata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2013. 62.

2 I. m., 63.

3 VIKTOR János, *A Heidelbergi Káté 1–85. kérdés-feleletének magyarázata*. (Eredetileg megjelent: *Az Út című református hetilapban*, folytatásokban, 1950–1952 között (letöltve:

az ember teljes romlottságának ténye, hit kérdése: magyarán vagy elfogadja a keresztyén ember ezt a bibliai tanítást vagy pedig hamis teológiai képet fabrikál magának önmagáról és a bálványimádás hibájába esik.⁴ Arra, hogy ez a kérdés mennyire élesen vetődött fel a tizenkilencedik századi hazai teológiában, a következőkben eredeti források elemzésével kívánok rámutatni. Először bemutatom a liberális teológia antropológiáját, majd ez után a debreceni újortodoxia hitvallásokat szerető, ahhoz ragaszkodó állásfoglalását járom körül.

A liberális teológia a dogma- és teológiatörténetben bűvópatakként jelen lévő, az ember jóságáról vallott vélekedést propagálta. A társadalmi és a teológiai liberalizmus között nagyon szoros volt az összefüggés. Nem a keresztyén teológia határozta meg az új, modern gondolatokat, hanem az *utóbbi* alá rendelődték a liberális teológia. Ballagi Mór teológiai antropológiájának gyökere éppen társadalmi liberalizmusában rejtett. A mozgalom atyja, aki a budapesti teológián tanított, a Protestáns Egylet megalapításakor világosan kifejtette a kettő összekapcsolódását: *„A természet felfogásában eszközölt e nagyszerű forradalom lassanként azon tudományokra is áthatott, melyeknek tárgyát a szellem birodalma, az erkölcsi világ képezi. Vizsgálat alá vették az embert, mint szellemi lényt s úgy találták hogy e tekintetben első leglényegesebb attribútuma az, hogy öncselekvő meghatározással bír, hogy maga ura, e szerint a társadalom szervezetének mindenek előtt oda kell irányulnia, hogy az intézmények a társadalom érdekének megóvása mellett az egyéni szabadságnak mentül tágabb tért engedjenek. E célból az Isten kegyelméből való abszolút hatalmak helyébe a társadalom természetéből folyó hatalmasságokat lépteték át, a polgárok politikai jogegyenlőségét és törvény előtt egyenlőségét megállapították, és oda törekednek, hogy a társadalom semmiféle cím alatt avatkozhassék az egyén életébe oly dolgokat illetőleg, melyek más ember jogkörébe nem vágnak. E szerint, az hogy én mikép képzelem viszonyomat istenhez, mit hiszek vallásos igazságnak, mit nem, minthogy ezzel senki jogát nem sértem, a társadalom joghatósága alá nem tartozhatik s abba senkinek, sem állam, sem egyház nevében szólója nem lehet.”*⁵ Itt Ballagi a társadalomban érvényes politikai liberalizmust alkalmazta az egyházi életre nézve is. Politikai világnézeti látásmódját reflektálatlanul, vagy éppen nagyon tudatosan, átvitte a vallási

2018. november 1.). <http://mek.oszk.hu/06600/06632/06632.htm#10>

4 BARTH, Karl: *Die christliche Lehre nach dem Heidelberger Katechismus*, München, Kaiser Verlag, 1949. 71.

5 N. N.: Ballagi Mór felolvasása, in: KOVÁCS Albert – LAUKÓ Károly (szerk.) *A Magyarországi Protestáns Egylet Évkönyve*, Budapest, 1871. 6–23. (itt: 19.)

életre és ott olyan radikális álláspontot képviselt, amely az egyház lényegével nem egyezik. Az egyház tiszteli ugyanis az egyes tagok hitbeli meggyőződését, de ha valaki az egyházhoz kíván tartozni, akkor a közösség hitvallása az egyéni vélekedés felett áll. Még pontosabban, aki az egyházhoz tartozik, az egyénként azért csatlakozott a közösséghez, mert azonosult annak világnézeti, hitvallási elveivel, és ugyanúgy vélekedik, ahogy a közösség többi tagja, amelyet a hitvallás fejez ki. Ballagi itt az egyéni, emberi szabadságot tette meg az abszolút kritériumnak, amely a „maga ura” és „öncelekvő meghatározással bír”.

Simén Domokos szintén levonta a társadalmi liberalizmusból a teológiára vonatkozó következtetéseket. Ő is vallotta, mint az ortodoxok, hogy a Szentírás azt mondja: Isten az embert a maga képére teremtette, azonban ezt már nemcsak a Szentírásból találta igazolhatónak, hanem *„ezt bizonyítja a józan ész és a kebel benső sugallata is”*.⁶ Simén vallotta tehát, hogy Isten az embert a maga képére és hasonlatosságára teremtette, de más következtetést vont le abból, mint az egyetemes hitvalló teológia. *„Ha arra teremtette, akkor istenies tulajdonokkal, végtelenül tökéletesedhető szellemi tehetségekkel és teljes szabad akaratral ruházta fel. E tényből következik, hogy a lélek minden belső és külső befolyástól függetlenül cselekedhetik, az emberi vizsgálódás tárgyait vizsgálhatja, azokat, azok viszonyait megítélheti, azokból törvényt vonhat, az igazság felé közeledhetik, a fejlődés fokozatain megszerzett igazságot, s magát minden tekintély ellen biztosíthatja, egyedül saját alanyi meggyőződését tekintvén zsinórmértékül. Ez jog, törvény és szabadság mindegyike egyes ember lelkébe be van írva. Jelentkezett is ez az emberi mivelődés folyamának minden fasisán; mert isten evel minden értelmes gyermekét felruházta; mert ez immanens törvény az emberben.”*⁷ Így vált az ember, az egyes emberben levő ‘szellemi’ és ‘isteni’ a Szentírás kritériumává. Nem a transzcendensen, a Bibliában látható isteni kinyilatkoztatáson van a hangsúly, sőt még csak nem is a Jézus Krisztusban adott kijelentésen, hanem az emberben megnyilatkozó istenin. Simén vélekedése szerint ez határozza meg az embernek a teremtetőjéhez való viszonyát, aki állandóan tökélesedhetik, s ebben senki meg nem akadályozhatja. Az *„emberi lélek természetében”* van ennél fogva az a képesség, hogy nem *„csak gondolni és megfogni”* tudja az „istenséget”, hanem *„szabad neki*

6 SIMÉN Domokos: A szabaderányú keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben, in: KOVÁCS Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestánsok Évkönyve*, Budapest, 1872. 79–109. (itt: 83).

7 Uo.

a teremtés és istenség mélyébe be is pillantani”.⁸ Az emberbe vetett határtalan optimizmus tükröződik vissza itt. A liberális teológia hitt az ész jó voltában, amely az embernek adatott és vallotta: „Az (ember) bölcsessége az, amely kimutatja, hogy a vallás az embert teremtőjével egyesíti és bebizonyítja, hogy e viszony nemcsak ésszerű és természetes, hanem szilárd és szeretetre méltó is.”⁹ A liberális teológia a korszellemnek igyekezett megfelelni, amikor átvette és elfogadta az ember jó voltában való hitet. A liberális teológia nem ateista, nem úgy racionalista, hogy elveti az Istent, annak létét és tagadja a vallás szerepét az emberi életre nézve. Ellenkezőleg, Kovács Ödön, nagyenyedi tanár, aki dogmatikát és vallásbölcseletet tanított, a *Protestáns Tudományos Szemle* lapjain így fogalmazta meg a liberális teológia egyik alapelvét: „A jelenség, hogy az ember vallásos lény tagadhatatlan evidenciával tűnik fel, azt tagadni lehetetlen. Isten és a szellemet tagadhatom, de tény, hogy az ember istent hisz és szelleminek nevezett tulajdonságokkal bír, tagadni épp oly esztelenség lenne, mint tagadni a tűz éget, a fény világosít.”¹⁰

Ezt ismételte meg a *Vallásbölcselet kézikönyve* című nagy művében: „az ember természeténél fogva vallásos lény. A szellemi élet legelső nyilatkozataival együtt felébred az ember vallásos szükséglete is, és ezen szükséglet kielégítést keres”.¹¹ A liberális teológia állította, hogy az emberben eleve, természet-szerűleg ott van az istenség, a szellemi valóság. Innen már csak egy lépés választotta el a liberális teológiát attól, hogy kinyilvánítsa: az isteni, amely az emberben lakozik, egyenlő az Abszolút Szellemmel. Nem meglepő, hogyha az emberről szóló dogmatikai tanítását pozitív megközelítés jellemezte. Az eredendő bűn helyett az emberben lévő isteni természetet hangsúlyozta, amely istenkeresésre indítja az embert: „Mert ha az ember Isten gyermeke, úgy az istennel való rokonság lényegében fekszik, maga is isteni természetű s rendeltetése az istenhez való hasonlóságra egyszersmind saját tulajdon lényegének tehetéke; az erre való törekvés kötelessége nem egyéb, mint azon törvény, mely már épen magában ezen tehetékben megvan.”¹² E felfogás szerint tehát az emberre jellemző istenképűség annyira lényegének részét képezi, hogy önmagában is képes istenkeresésre és az igazsághoz való eljutásra. Emiatt van

8 Uo.

9 I. m., 91.

10 Kovács Ödön: A teológia és a vallástudomány, *Protestáns Tudományos Szemle* 1 (1869)/12, 179.

11 Kovács Ödön, *A vallásbölcselet kézikönyve*, II. kötet: A vallás lényege, vagy a vallásos eszmék bölcseleti felfogásának története, Budapest, Magyarországi Protestáns Egylet, 1878. (Protestáns teológiai könyvtár, 8), 301.

12 Kovács Ödön: Jézus mennyország hirdetése, *Egyházi Reform* 3 (1873)/2, 40–46. (itt: 42).

az, hogy a keresztyén hitre sem úgy tekintett, mint amely Isten kijelentésére épülne, hanem „csupán” a legfejlettebb vallásalaknak tartotta. Sokan azonban nem elégedtek meg azzal, hogy az emberben levő istenit hangsúlyozzák, hanem az emberről szóló teológiai tanítás másik aspektusát is bonckés alá vették, és tagadták az eredendő bűnt.¹³ Az *Egyházi Reform* írója részletezte is, hogy melyek dogmákat és hitcikkelyeket tartja a modern „korszellemmel” össze nem egyeztethetőnek: „az eredendő bűn, vagyis a teljes megromlottság tana, az elégtétel tana, vagyis hogy Isten csak úgy tudja megbocsátani a bűnt, ha bűneinkért egy isteni lény szenved kielégítő büntetést.”¹⁴

Azt, hogy a 'modern teológia' mennyire át kívánta írni az alapvető keresztyén dogmákat, jól szemlélteti Simén 1871-es nyilatkozata: „az eredendő bűn dogmája a bibliai helyek téves értelmezéséből származik.”¹⁵ A korszellem teológiája itt már *explicite* kinyilvánította véleményét, miszerint az ortodox hitrendszer „alapjában, és részleteiben lényegileg összeférhetetlen” az újkori tudományossággal.¹⁶ Simén az embert alapvetően jónak tartotta. Ebből a kiindulási pontból szemlélte az önismeretet, önbizalmat és önbecsülést, amely szemben áll az „ortodox dogmával”, hogy „születésétől fogva minden ember elvetemült gonosz az ördög fajzata”.¹⁷

Ezek után nézzük meg, hogy a debreceni vezetéssel formálódó újortodoxia miként alakította ki teológiai állásfoglalását a sokszor szélsőségekbe forduló hazai liberális teológiával szemben. Siménnel, Ballagival, Kovács Ödönnel és más liberális teológusokkal szemben a konfesszióhoz ragaszkodó teológusok vallották az ember esendőségét, hogy „mi is bűnösök vagyunk” és a Szentírás tanúsága szerint az embernek nincs Isten előtt igazsága.¹⁸ A „rossznak a gyökere” kimagyarázhatatlan és bennünk van.¹⁹ Ha ezt a tant nem fogadjuk el, akkor értelmetlenné válik a váltságról, kiengesztelődésről és az újjászületésről szóló bibliai tanítás.²⁰ Az ember eredendő bűnösségéről szóló tanítás sarokdogma. Voltak, akik elfogadták, hogy van eredendő bűn,

13 SIMÉN Domokos: A keresztyén vallás, mint ahogy az Krisztus prédikálta, *Egyházi Reform* 1 (1871)/5, 137–145. (itt: 144.)

14 ZSIGMOND Sándor: Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern teológiai irányról II., *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 6 (1875)/3, 117–142. (itt: 117).

15 SIMÉN, *A szabadirányu...*, i. m., 90.

16 NAGY Gusztáv: A vallásreform és a magyarországi protestáns egyet, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3 (1872)/5–6, 190–228. (itt: 208).

17 SIMÉN, *A szabadirányu...*, i. m., 93.

18 „EÜDOKIA”: Bűnösség és váltság, *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875)/7, 63–64. (itt: 63).

19 Uo.

20 Uo.

de hangsúlyozták, hogy az ember önerejéből képes kivívni a bűn feletti győzelmet. Kálmán Lajos rámutatott, hogy még az is tévtanítás, ha bár valaki vallja az eredendő bűnt, de nem Isten Krisztusban megjelent kegyelmének tulajdonítja az üdvösséget, hanem magát az embert teszi meg a megváltás eszközének.²¹ A Szentírás és a hitvallások az ember teljes, totális romlottságát hangsúlyozzák, aki semmit se tehet önmagáért. Erre gondolva a debreceni teológusok hitvallása kiemelte, hogy Isten „*elnéző kegyelmére van szüksége az embernek*”.²² A kegyelem mindenkinek fel lett ajánlva Jézus Krisztusban. Ha az egyén elfogadja és „*sietve megragadja az ajánlkozó egyetlen mentő horgonyt*”, akkor hálára lobban a szíve Krisztus iránt. Ez az alapja a „*valódi vallásos erkölcsi életnek*”.²³ Nem az emberi érdem, nem az emberi törekvés, hanem Isten kegyelme az alapja a helyes ’valláserkölcsi életnek’, mely terminust mindkét teológiai irányzat használta, de másként magyarázta.

Az ortodoxia Istenre, az ő önközlésére és az emberhez lehajló szeretetére helyezte a hangsúlyt. Ezzel szemben a liberális teológia, Heiszler József (Tófalvi Jónás) értelmezésében az emberbe helyezte hitét: „*az Isten szellem önközlő munkásságának hite helyett*”.²⁴ Antropológiája az Istenről vallott teológiai felfogásából következik. Heiszler Istent nem kívánja úgy látni – ahogy vélekedése szerint a liberálisok látják – mint egy „*holt világszellem, (aki) alszik a világ thronán, teljes nyugalomba helyezve fellázadt gyermekei által*”. Ő olyan Istent kíván, aki „*élő (tehát cselekvő) személyes (tehát öntudatos) Isten*”.²⁵ A reformatori teológiának megfelelően, élesen elhatárolta az Isten és az ember szféráját. Isten „*legyen több, hatalmasabb, biztosabb, mint a földi ember*” írta apologizálva a liberálisokkal. Istent ő is „*abszolút szellemnek*” gondolta, mint a liberálisok, de ezen „*személyes*” Istent ért, aki teremtette az embert, és aki teljesen más, mint az ember. Ez a meggyőződése szemben állt a darwinizmust a teológiába szélsőséges módon átültető liberálisokkal, mert nem tudta elképzelni, hogy az ember „*Darwin ősmajmának fajzata, vagy valamely ős sejtnek a rovara!*”.²⁶ Amellett érvelt, hogy ha a teológiai liberalizmus el-

21 KÁLMÁN Lajos: Észrevételek Kisantal Sámuel hitvallására II. *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875)/33, 293–294. (itt: 294).

22 MENYHÁRT János – TÓTH Sámuel – TÓTH Mihály – BALOGH Ferenc: A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II., *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875)/2, 13–15. (itt: 15).

23 Uo.

24 TÓFALVI Jónás: Az egyházi reform embereihez, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 2 (1871)/7–8, 377–381. (itt: 378.)

25 Uo.

26 Uo.

fogadja az észvallást, akkor következésképpen el kell fogadnia az „ésszerű” , modern tudományos teóriát a darwinizmust, és szükségszerűen tagadnia kell a teremtést is, amelyet azért a liberális teológia mégiscsak fenntartott és elfogadott. Heiszler itt a következetlenség vádjával illette a liberális teológiát. Az emberről szóló bibliai antropológiából következik az üdvösség bibliai tanítása. Ez előbbi feltételezi az utóbbit, meghatározva annak mondanivalóját.

Végül hadd világítsak rá, hogy milyen gondolatrendszer állt a liberális teológiai antropológia kialakulásának hátterében. Mint utaltam rá, a liberális teológia a korszellemet ültette át saját rendszerébe, figyelme az egyénre összpontosult. Tárgyát – ahogy Kovács Ödön felfogásában is láttuk – az emberben kereste, és azt – önmagából kiindulva – önmagából vetítette ki. Gondolkozásának központjában az emberi, a gondolkodó alany, valamint az őt körülvevő valóság, a tárgyi lét, a természet, és a szellemvilág állt, amely vele azonos. „Amit az emberben találok, az tehát a tárgy” – fogalmazta meg találóan Márkus.²⁷ A liberális teológia tehát vallástudományi antropológia, nem pedig hitvalló teológiából formálódó keresztyén bizonyosságtétel Isten és az ember totális különbözőségéről, ahogy az Kálvin és Barth is tanítja.²⁸ Ballagi határtalan önbizalommal jelentette ki: „következetes gondolkodás útján azon meggyőződéshez jutott a tudomány, hogy Isten legmagasztosabb önkijelentése az ember személyes szellemében történik”.²⁹ Így vált az ember a kijelentés mércéjévé. A liberális teológia törekvése egyáltalán nem bibliai, mert a Szentírás és a hagyományos teológia által ténynek tartott valóságokat nem tudta elfogadni. Alapvető törekvése volt, hogy a Szentírás alapján objektív igazságnak tartott kijelentéseket és tanításokat, illetve nemcsak a keresztyén dogmákat, hanem a bibliai kijelentés minden elemét a gondolkodó emberi ész ítélőszéke elé állítsa. Munkamódszerében, bármilyen teológiai téma tárgyalása során, ez a változatlan hozzáállás tükröződik. E teológia – amely inkább vallástudományi antropológia – legalapvetőbb jellemzője volt a természetfeletti tagadása. Balogh Ferenc, a debreceni új ortodoxia szellemi vezére rámutatott, hogy „ez a felismerés két forrásból táplálkozik: a természet-tudományok hatásából és az antropomorphismusból. A liberális teológia megfosztja Istent szabadságától, függetlenségétől, műve feletti legfőbb úrságától. Megtagadja tőle a morális és természeti világba való különleges módon való beavatkozás képességét, bebörtönözi őt mozdíthatatlan törvények keretébe,

27 MÁRKUS Jenő: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia, Budapest, Kálvin Kiadó, 2005. 61.

28 KÁLVIN János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*, Budapest, 2014. 181 kk. és 215 kk.

29 BALLAGI Mór: *Bibliai tanulmányok*, Pest, Engel és Mandelló, 1865. 78., 80.

mely törvényekkel zavarja össze Istent”,³⁰ E felfogásból származott Isten személyi valóságának, tudatának és atyai mivoltának tagadása, mely ugyancsak sajátosan liberális dogmának tekinthető. Ezzel a lépéssel pedig a vallástudományi, másként liberálisnak, vagy éppen modernnek is nevezett teológia le-
tért arról az útról, amit a Heidelbergi Káté tanít a Biblia alapján és ’új vallást’ kezdett megalkotni.

30 BALOGH Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr 3. nyílt levelére IV., *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875)/17, 153–156. (itt: 154). Balogh forrását is megnevezi: *Revue Chrétienne*, 1874. 274.